

JUMALIK SÕNA: TAEVALAOTUS*

UDO UIBO

Eesti kirjakeele sõnavara arengu uurimisel on seni kõige rohkem vaadeldud XX sajandi keelekorralduse suurmeeste Johannes Aaviku ja Johannes Voldemar Veski tegevust. Ka F. R. Kreutzwaldi, C. R. Jakobsoni, Ado Grenzsteini, K. A. Hermanni jt sõnaloomingust XIX sajandil on mõndagi teada, ent üldpilt on juba märksa hämaram. Hoopis vähe on aga rõhku pandud meie kirjakeele algusaegadele, põhiliselt vaimuliku kirjavara perioodile, mil eesti kirjakeele korraldamine oli saksa pastorite kätes (vt siiski nt Masing 1975). Ometi on ka sel ajal loodud sõnu, mis on tänini püsima jäänud. Asjasse lähemalt süvenematagi võib väita, et vanemast kirjakeelest lähtub kas päris kindlasti või vägagi tõenäoliselt niisuguste sõnade, nagu näiteks *aujärg* 'troon' (*järg* 'järi, pink'), *ausammas*, *eeskuju* (*kuju* 'pilt', vrd sks *Vorbild*), *eesnahk*, *emakeel*, *jumalavallatu*, *isamaa*, *käsiraamat*, *peatükk*, *südametunnistus* (*tunnistus* 'tundmus, tunne'), *verekoer*, *õnnistegija* jt käibeletulek. Suur osa neist on (alam- või ülem)saksa tõlkelaenud, aga leidub ka sõnu, kus säärane alus puudub.

Üks kummalisemaid vanast kirjakeelest lähtuvaid sõnu on *taevalaotus* 'taevas, taevavõlv' (EKSS VI: 16), vahel ka lihtsalt *laotus* 'taevas, taevalaotus' (EKSS III: 54). Sõna on tänapäeva eesti keeles üldtuntud ning vaevalt tuleb kellelegi mõttesse üldse küsida, kust see poeetiliselt mõjuv idioom, milletaolist ei tunne lähisugulasega naaberkeeled, on meile tulnud. Vastus on endastmõistetav: see on pärit Piiblist, Vana Testamendi algusest, 1. Moosese raamatu maailma loomise loost. Pärast seda, kui Jumal on esimesel päeval loonud taeva, maa ja valguse, tuuakse teisel päeval mängu laotus:

Ja Jumal ütles: „Saagu laotus vete vahele ja see lahutagu veed vetest!” Ja nõnda sündis: Jumal tegi laotuse ja lahutas veed, mis olid laotuse all, vetest, mis olid laotuse peal. Ja Jumal nimetas laotuse taevaks. Siis sai õhtu ja sai hommik – teine päev (1Ms 1: 6–8). Pärast seda, kui ülemised ja alumised veed on laotusega eraldatud, esineb 1. Moosese raamatus (1Ms 1: 14–17, 1Ms 1: 20) laotuse asemel juba taevalaotus. Täpsemalt: Ja Jumal ütles: „Saagu valgused taevalaotusse eraldama päeva ööst! Tähistagu need seatud aegu, päevi ja aastaid...” (1Ms 1: 14; Piibel 1997).

Anton Thor Helle toimetamisel ilmunud Piibli esimeses eestikeelses teriktõlkes (Piibli Ramat 1739) on *laotus* ja *taevalaotus* kirjutatud kujul *la-utus* ja *taewala-utus*. Näiteks: *Ja Jummal ütles: „Sago la-utus kesket sedda wet, ja*

* Tänan Kristiina Rossi lahke abi ja mitme olulise osunduse eest.

se tehko wahhet wee ja wee wahhele” (1Ms 1: 6). Ja Jummal ütles: „Sago walgussed taewala-utussesse, et neñad wahhet tewad päwa ja öö wahhele, et neñad on tähtäks ja seätud aeguks ja päiwiiks ja aastaiks...” (1Ms 1: 14). Pool sajandit varem, hinnanguliselt 1687–1690 valminud ning usaldusväärsetl Andreas ja Adrian Virginiusele atribueeritud tõlke käsikirja ümberkirjutuses (vt lähemalt Ross 2003) figureerivad *lahotus* ja *Taiwa lahotus: Nink Jummal üttel: üks lahotus sago Wette wahel, nink [lah]hutago Wet Weest ärra*¹ (1Ms 1: 6). *Nink Jummal üttel: Sago Walgusset Taiwa lahotusse[...]*² *Päiwa nink Öö wahhel wahhet teggema, nink andma Tähhel, säetus Ajas, Päiwis nink Astajs...* (1Ms 1: 14; vt Virginius 2003: 27–29). XVII sajandi lõpp ongi tärmin, millest alates sõna *taevalaotus* esinemist eesti kirjakeeles saab jälgida. Varasemaid tarvitusjuhtumeid pole praegu teada.

Tekib küsimus, miks see sõna on niisugune, nagu ta on, ja kust ta ikkagi on võetud. Seda, et tegemist oleks rahvakeelse idioomiga, on sugulaskeelte vastete puudumise ja sõna stiilivõõruse tõttu raske uskuda: laotatakse küll sõnnikut, aga miks peaks laotama taevast? Ja mis häda pidi maarahvast sundima kompaktselt ja konkreetset sõna *taevas* pikemaks venitama ning *us-tuletise* lisamisega abstraktsemaks muutma? Samas osutab võrdlus Martin Lutheri piiblitõlkega (1545), et ka saksa keel ei ole sõna *taevalaotus* loomisel eeskujuks olnud.

Martin Lutheri tõlkes näevad meile olulised kirjakohtad välja nii: *VND Gott sprach / Es werde eine Feste zwischen den Wassern / vnd die sey ein Vndterscheid zwischen den Wassern* (1Ms 1: 6). *VND Gott sprach / Es werden Liechter an der Feste des Himels / vnd scheiden tag vnd nacht / vnd geben / Zeichen / Zeiten / Tage vnd Jare* (1Ms 1: 14; vt Biblia 1545). Eesti sõnade *laotus* ja *taevalaotus* kohal on siin *Feste* ja *Feste des Himels*. Nimisõnale *Feste* annab tänapäeva tõlkesõnaraamat tähendused: 1) *van.* kindlus, kants; 2) *maismaa*; 3) *luul.* taevalaotus (Kibbermann jt 1995: 290). Nimisõna *Feste* lähtub omadussõnast *fest* 'tahke, tihke, kompaktn; kõva, tugev; püsiv, kindel', nii et mingile laotamisele pole siin vihjatud.

Liitsõna *himelsveste* taevalaotuse tähenduses oli saksa keeles käibel juba keskülemsaksa perioodil (Walde, Hofmann 1982: 505). See on tõlkelaen Püha Hieronymuse toimetatud ladinakeelse *Vulgata* (IV sajand) vastavast sõnast. *Vulgatas* on kirjutatud: *dixit quoque Deus fiat firmamentum in medio aquarum et dividat aquas ab aquis* (1Ms 1: 6) ja *dixit autem Deus fiant luminaria in firmamento caeli ut dividant diem ac noctem et sint in signa et tempora et dies et annos* (1Ms 1: 14). Sõna *laotus* kohal on siin *firmamentum* ja sõna *taevalaotus* kohal *firmamentum caeli*. Nimisõna *firmamentum* on tuletatud verbist *fīrmare* 'kindlustama, kindlaks ja tugevaks tegema, toetama', see omakorda adjektiivist *fīrmus* 'kindel, tugev, kõva'. Klassikalises ladina keeles tähend

¹ Käsikirja esimene lehekülg on kahjustatud, nurksulgudes on konjenktuurid. Käsikirja trükiväljaande konjenktuuriga [*lah*]hutago (pro [*lah*]hutago) ei tahaks nõustuda (vrd samas 1Ms 1: 4 *lahhutus Jummal Walgust Pimedusset ärrä*). Siin on tegemist kahe erineva tüvega: ühelt poolt lahkuviimist väljendav *lahu-*, mis Virginiuste käsikirjas esineb kujul *lahhu-*, ja teiselt poolt laiali paigutamist väljendav *lao-*, mis Virginiuste käsikirjas esineb kujul *laho-*. Et viimane figureerib Anton Thor Helle toimetatud „Piibli Ramatus” järjekindlalt kujul *la-u-*, siis sugeneb tahes-tahtmata oletus, et selles tüves polnud XVII–XVIII sajandi vahetusel veel diftongi kujunenud ning ühekindne *h* ja sidekriips märgivad siin silbipiiri.

² Mõeldavad konjenktuurid on *lahotusse[s]* või *lahotusse[sse]*.

das *firmamentum* kinnitusvahendit, tuge (Kleis jt 2002: 454; Walde, Hofmann 1982: 505); sellele sõnale hilisladinas omistatud tähendus 'taevalaotus, taevavõlv' levis keskajal jõudsalt Vulgata kaudu ja on praegu paljudes Euroopa keeltes rahvusvahelise sõnana kasutusel (ingl *firmament*, sks *Firmament*, pr *firmament* jne).

Hilisladina *firmamentum* taevalaotuse tähenduses on omakorda tõlkelaen kreeka keelest. Kreekakeelses Septuagintas (III–I sajand eKr) on asjaomased kirjakohad järgmised: *Καὶ εἶπεν ὁ θεός γενηθήτω στερέωμα ἐν μέσῳ τοῦ ὕδατος καὶ ἔστω διαχωρίζον ἀνὰ μέσον ὕδατος καὶ ὕδατος καὶ ἐγένετο οὕτως* (1Ms 1: 6). *Καὶ εἶπεν ὁ θεός γενηθήτωσαν φωστῆρες ἐν τῷ στερέωματι τοῦ οὐρανοῦ εἰς φαῦσιν τῆς γῆς τοῦ διαχωρίζειν ἀνὰ μέσον τῆς ἡμέρας καὶ ἀνὰ μέσον τῆς νυκτὸς καὶ ἔστωσαν εἰς σημεῖα καὶ εἰς καιροὺς καὶ εἰς ἡμέρας καὶ εἰς ἐνιαυτοὺς* (1Ms 1: 14). Sõna *laotus* kohal asetseb siin *στερέωμα*, sõna *taevalaotus* kohal *στερέωμα τοῦ οὐρανοῦ*. Kreeka *στερέωμα* 'taevavõlv, taevalaotus' lähtub sõnast *στερεός* 'kange, tugev, kõva' (Frisk 1960: 790–791), mis on praegu tuntud paljude rahvusvaheliste sõnade (*stereofoonia*, *stereomeetria*, *stereotüüp* jt) esikomponendina.³

Niisiis käsitab Septuaginta *στερέωμα* – ning sedakaudu ka Vulgata *firmamentum* ja Lutheri Piibli *Feste* – taevast kui midagi tugevat, kõva, jäika, kindlat. Selles kajastuvad muistsed kosmogoonilised arusaamad. Egiptlased pidasid taevast võlvitud raudlaeks, mille külge on nööridega riputatud tähed. Babüloomlaste ettekujutuses oli taevast jumal Marduki poolt tugevast metallist taotud kuppel, mis toetub maale. Kreeklaste ja roomlaste seas valitses arvamus, et taevast on tohtu kristallist (aga ka rauast või vasest) võlv, mille külge on kinnitatud tähed (vt <http://www.newadvent.org/cathen/06079b.htm>). Analoogilisi ettekujutusi taevast kui tugevast ja kindlast materjalist tehtud nähtusest võib välja lugeda ka mitmest heebreakeelse Vana Testamendi kirjakohast. Martin Lutheri piiblitõlke *Feste* kaudu on see ettekujutus jätnud põgusaid ja nüüd juba kustunud jälgi ka eesti kirjakeelde. Näiteks Heinrich Gösekeni (1660: 189) eesti keele käsiraamatu sõnastikuosa annab sõna *firmament* vasteks *Taiwa kinnitus*.⁴ Christoph Blume (1662: 177) kirikumanuaalis on kirjutatud: *Taiwat könnele wat Jummala Auwust nink Taiwa Kinnitamisset kuhlutawat temma Kehde Töhd* (vrd saksa vastet: *Di Himmel erzelen di Er[e] Gottes und di Feste verkündigen seine Hä[n]de Werk*). Ja mis kõige huvitavam, saksa eeskujust lähtub ka Virginiuste Vana Testamendi tõlke ümberkirjutus alates 1Ms 1: 15-st, kus eelmise salmi *Taiwa lahotus* asendub järsku *Taiwa kinnitus*'ega: *Nink nämat olgo Walguseks Taiwa kinnitusses, Maa p[äle] paistma, nink ninda sündis*. Sama väljend kordub 1Ms 17-s ja 1Ms 20-s (vt Virginius 2003: 28–29). Nähtavasti on varasem *kinnitus* käsikirja algul asendatud tõlkija(te) poolt hiljem leitud sobivama vastega *lahotus*, aga redigeerimist pole lõpule viidud. Käsikirjas pole parandamise jälgi näha, sest nagu juba öeldud, tegu on ümberkirjutusega, mitte originaaliga.

³ „Võõrsõnade leksikon” (VL 2006: 1005) annab kreeka adjektiiv *stereos* tähenduseks üksnes 'ruumiline', mis on sekundaarne ega sobi kõigi näidetega (nt *stereotüüp*).

⁴ Siin tuleb tähele panna, et sõnad *kinni* ja *kindel* kuuluvad samasse sõnapessa (vt nt EEW III: 835–836 *kinni*; SSA I: 358 *kiinni*, *kiinteä*). Sõna *kinni* tuletistel võib eesti murretes veel XX sajandilgi kohata tähendust 'tugev, kõva' (nt *kinnatumma*, *kinnätümmä* Ote, Rõu 'tugevaks muutuma', *kinniste* Khn 'tugevasti', *kinnitümmä* Har 'tugevnema', *kinnäh-tümmä* Plv, Vas 'kõvaks tõmbuma', vt VMS I: 228).

Miks siis tundus tõlkija(te)le järsku *lahotus* parem kui saksa, ladina ja kreeka keelest kindlat tuge saav *kinnitus*? Üsna ühemõttelise vastuse annab sellele Virginiustest veel varasem Vana Testamendi tõlke katse, hinnanguliselt 1640. aastate keskpaiga ja 1657. aasta vahel valminud Urvaste pastori Johannes Gutsloff'i manuskript (KM registrinumber 1950/37), mis sedapuhku on tõlkija enda käega kirja pandud (Tering 1979: 30). Gutsloff tõlkis Vana Testamenti heebrea keelest ja tema vahenduses näevad meile olulised kirjakohad välja järgmised: *Ninck jumal lauss: Sahko ützweljawinnitamine neihde wejede wahjel, ninck olcko üttes lahhutamisses neihde wejede wahjel* (1Ms 1: 6). *Ninck jumal lauss: Sahkut Walckustajat se taiwa weljawinnitamis-sissen lahhutama tarbis se päiwa: ninck se öhwahjel; Ninck olckut tähede, techtajude, päiwade ninck ahjastade tarbis...* (1Ms 1: 14).

Keelendite *laotus* ja *taevalaotus* kohal seisavad siin *weljawinnitamine* ja *taiwa weljawinnitamis*, mis on vormilt küll erinevad, kuid viitavad semantiliselt samasse suunda mis *laotus* ja *taevalaotus*. Et aga asi päris selge oleks, on Johannes Gutsloff sõna *weljawinnitamine* esmatarvituse juurde lisanud saksakeelse märkuse: heebrea keeles on רָקִיעַ 'väljavenitamine (*außdehnung*)' seotud sõnaga רָקַע 'sirutab ~ laotab laiali (*expandit, diduxit*)'. Kreeklased nimetavad seda $\sigma[\tau]\epsilon\rho\acute{\epsilon}\omega\mu\alpha$, mis ladina keeles on *Firmamentum* ja saksa keeles *die Feste*. Mina ütlen pigem heebrea keele põhjal *üts Weljawinnitamine* 'eine außdehnung' kui kreeka keele põhjal *üts Kinnitamine* 'eine Feste'.

Tundub nii, et ehkki tähendusest 'tugev, kõva, kindel' lähtuv sõna oli euroopalikku traditsiooni ammu juurdunud, ei pidanud Vana Testamendi eesti keelde tõlkijad seda täpseks, sest heebreakeelse alusteksti sõna רָקִיעַ (*rāqia*) on motiveeritud teisiti. Heebrea sõna, mis tähendab taeva kõrval näiteks ka sepistatud („laiaks taotud”) metallplaati, seostub nimelt verbiga, mille tähendus on 'laiali sirutama, laiali laotama (*to spread out*)' (Kohler, Baumgartner 2001: 1291 רָקַע , 1290–1292 רָקַע ; põhjalikku ülevaadet sõna võimalikest etümoloogilistest seostest vt *Theological Dictionary* 2004: 646–653). Seda semantilist lähte kohta on Johannes Gutsloff'i käsikirjas püütud edasi anda tõlkelaenuga *wäljavenitus* ning Virginiuste käsikirjas tõlkelaenuga *laotus*, mis ongi õnnelikul kombel eesti keelde püsima jäänud.

On põhjust arvata, et selles õnnelikus juhuses on kaalukas roll C. R. Jakobsoni menukal, arvukate trükkide kaudu ligi saja tuhandes eksemplaris levinud „Kooli Lugemise raamatu” I jaol (1867; 15. tr 1906), milles astronoomia algteadmisi pakkuva osa pealkirjaks on „Taeva lautus”. Tasub tähele panna, et ehkki Paul Ariste (1981: 160–167) on Piibli esimesest eestikeelsest terviktõlkest leidnud rohkesti heebrea otselaene, on neist üldkasutatavaks saanud just sõna *jaanalind*, mis samuti figureerib C. R. Jakobsoni „Kooli Lugemise raamatus”.

Kasutatud murrakute lühendid: **Hargla**; **Khñ** = Kihnu; **Otepää**; **Plv** = Põlva; **Rõuge**; **Vastseliina**.

Kirjandus

- Ariste, Paul 1981. Keelekontaktid. Eesti keele kontaktid teiste keeltega. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 14.) Tallinn: Valgus.
- Biblia 1545 = Biblia. Das ist: Die gantze Heilige Schrift / Deusch / Auff's new zugericht. D. Mart. Luth. Wittenberg: Hans Lufft.
- Blum e, Christoph 1662. MATTHEI JUDICIS Corpus Doctrinae, oder di Haupt-Stükke Christlicher Lere, in dreissig Artikkel verfasst. Reval: Gymnasij Buchdr.
- EEW = Julius Mägiste, Estnische etymologische Wörterbuch. Bd. I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 1982–1983. (II tr 2000.)
- EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. Tallinn, 1988–2007.
- Fri sk, Hjalmar 1960. Griechisches etymologisches Wörterbuch. Bd. II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Göseken, Heinrich 1660. Manuctio ad Linguam Oesthonicam. Anführung Zur Öhstnischen Sprache. Reval: Gymnasij Buchdr.
- Jakobson, Carl Robert 1867. Kooli Lagemise raamat I. Tartu: H. Laakmann.
- Kleis jt 2002 = Richard Kleis, Ülo Torpats, Lalla Gross, Heinrich Freymann, Ladina-eesti sõnaraamat. Teine, täiendatud ja parandatud väljaanne. Tallinn: Valgus.
- Kibbermann jt 1995 = E. Kibbermann, S. Kirotar, P. Koppel, Saksa-eesti sõnaraamat. 4., ümbertöötatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Valgus.
- Kohler, Ludwig, Baumgartner, Walter 2001. The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament II. Leiden–Boston–Köln: Brill.
- Masing, Uku 1975. Terminoloogia kujundamisest 17. sajandil. – Emakeele Seltsi aastaraamat 19–20, 1973–1974. Tallinn: Eesti Raamat, lk 151–168.
- Piibel 1997 = Piibel. Uus ja Vana Testament. Tallinn: Eesti Piibliselts.
- Piibli Ramat 1739 = Piibli Ramat / se on keik se Jummal Sanna, mis Pühhad Jummal Mehhed / kes pühha Waimo läbbi juhhatud / Wanna Seädusse Ramatusse Ebreja Kele ja Ue Seäduse Ramatusse Kreka Kele essite on ülleskirjotanud / nüüd agga hopis / Jummal armo läbbi, meie Eesti-Ma Kele Essimest korda üllespandud, ja mitme sündsä salmiga ärraselletud. Tallinn: Jakob Joan Köler.
- Ross, Kristiina 2003. Saateks. – Esimene Moosese raamat. Iobi raamat. Tõlkinud 1687–1690 Andreas ja Adrian Virginius. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 5–23.
- Septuaginta = Septuaginta. Id est Vetus Testamentus graece iuxta LXX interpretes editit Alfred Rahlis. Duo volumina in uno. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1979.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2001.
- Teri ng, Arvo 1979. Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsloffi kohta. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 26–30.
- Theological Dictionary 2004 = Theological Dictionary of the Old Testament. Ed. by G. Johannes Botterweck, Helmer Ringgren, Heinz-Josef Fabry. Translated by David E. Green. Vol. XIII. *qôš* – *rāqia'*. Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Virginius 2003 = Esimene Moosese raamat. Iobi raamat. Tõlkinud 1687–1690 Andreas ja Adrian Virginius. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- Vulgata = Biblia Sacra Vulgata. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2007.
- VL 2006 = Eduard Vääri, Richard Kleis, Johannes Silvet. Võõrsõnade leksikon. Seitsmes, parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Valgus.
- VMS = Väike murdesõnastik I–II. Toimetanud Valdek Pall. Tallinn: Valgus, 1982–1989.
- Wald e, Alois, Hofmann, Johann Baptist 1982. Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Fünfte, unveränderte Auflage. Erster Band. A–L. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.

***Taevalaotus* – a Divine Word**

Keywords: lexicology, etymology, history of literary language, Old Testament, Hebrew translation loans

The article demonstrates that the word (*taeva*)*laotus* 'firmament' owes its entrance into literary Estonian to Bible translation. As far as we know the word made its first appearance in the manuscript translation of the Old Testament by Andreas and Adrian Virginius (about 1687–1690) and it occurs in the first Estonian translation of the full Bible published in 1739. This is a translation loan based on the Hebrew word רָקִיעַ (*rāqia*). The spread of the word was probably assisted by its use in *Kooli Lugemise raamat* (1867, 15th ed. 1906) by C. R. Jakobson, which served as a popular school reader for almost half a century.

Udo Uibo (b. 1956), literary magazine *Looming*, editor, udo@looming.ee